

TÜRKÇE SÖZLÜK İÇİN ÜÇ YAZARDAN KATKILAR

Nevzat Gözaydın

- Türkiye Türkçesinin söz varlığının zenginleştiğini gösteren yüzlerce madde başını ve iç maddeleri, *Türkçe Sözlük* için tarayarak fişlemeye devam ediyorum. Geçen yıl (2018) sonuna kadar *Türk Dili* sayfalarında yayımladığım iki binden fazla madde, bunların anlamlarının açıklanması ile taradığım edebî eserlerdeki örnek cümleler, sözlüğümüzün eksiklerini bir ölçüde de olsa tamamlamıştır.

“*Türkçe Sözlük* için katkılar” derken bir hususun altını özellikle çizmek istiyorum. Bazı araştırmacılar sözlük içinde yer almasını istedikleri madde başlarını, yayımladıkları yerlerden telif ücreti alabilme amacıyla kolay bir yola başvuruyorlar. Bilgisayara yüklenen bir program aracılığıyla hiçbir anlam vermeden ve örnek cümle koymadan sadece maddeleri alt alta dizdirerek katkı yaptığını sanıyor. Söz gelimi, “akıtabilme, akıtılabilmek, akıtıverme, akıtıvermek, akıtış, akıtma, akıtmak, akıtmalık, akıverme, akıvermek...” şeklinde düzenlenen binlercenin, Türkçenin zenginliğine ne katkısı olabilir?

Bunları göz önünde tutarak sözlüğümüzü zenginleştirmede en sağlıklı ve doğru yolun eserlerin bizzat okunarak anlamlarına göre maddelerin örnekleriyle birlikte fişlenmesi inancına vardım; yıllardan beri de bunu gerçekleştirme çabası içindeyim.

Edebiyat tarihimizde yerini almış ediplerimizin roman ve hikâyelerinin gelecek günlerde daha fazla taranıp fişlenmesi sayesinde *Türkçe Sözlük*'te geçen madde sayısının yüz bine yaklaşacağı kesindir. Bu bakımdan yine roman ve hikâyelerden tarayıp fişlediğim, sözlüğümüzde yer almayan, var olup da farklı anlam yüklenmiş

olan, örnek cümlesi bulunamayanları zaman zaman dergimizin sayfalarında gösteriyorum.

Bu cümleden olmak üzere, elinizdeki sayıda Adnan Veli (1916-1972), Orhan Seyfi Orhon (1890-1972) ve Zeyyat Selimoğlu'ndan (1922-2000) seçtiğim üç kitaptan taradığım fişleri aktarıyorum. Her zaman olduğu gibi, yazarların sözlerini herhangi bir değişiklik yapmadan gösterdim. Yazının sonunda da eserlerin künyelerini ve kullandığım kısaltmalarını belirttim.

aklı erik: 'Tecrübe sahibi, akli ermiş, bilgili, görgülü' anlamına gelen bu biçim sözlüğümüzde bulunmuyor: "Mapusanede konuşmak, belli başlı gereksinimlerden biri sayılıyor. Konuşup dertleşmek, akli eriklerden kimisine akıl danışmak, ekmek kadar, su kadar gerekli bir zorunluk olmuş." (AV/MÇ, 233)

Allah yarattı deme-: Sadece örnek cümlesini vereyim: "Gözyaşına bakmam, Allah yarattı demem, bilmiş olasin." (ZS/DTA, 59)

ateşçilik: Bu isim biçimi sözlüğümüzde yer almıyor. 'Ateşçi olma durumu' anlamındadır: "Sen kim oluyorsun, sen gemilerde ateşçilik ettin mi ki? Sen bir geminin külhanları önünde kürek salladın mı ki?" (ZS/DTA, 61)

barışıklık: TS'de var ancak farklı bir anlam verilmiş. Yazarın verdiği örnek cümleye göre yeni bir anlam olarak 'antlaşma' verilebilir: "Anadolu savaşı başladı. Oraya gittik... Beraber çalıştık. Lozan barışıklığı oldu. İstanbul'a geldik." (OSO/DG, 20)

başını nare yak-: Sözlüğümüz bu sözdeki ilk kelimeyi (nâra) olarak verip örnek cümlesiz geçmiş: "Eğer dedikleri gibi Molla bey divanenin biri ise evlâdının başını nare yakmak istemiyordu." (OSO/DG, 85)

beyaz et-: TS'de bunun değişik biçimi olan (beyaza çekmek) var; aynı anlamda yazarımız şöyle kullanmış: "Özene bezene müsveddeyi beyaz ediyor arkadaşı da yanlış yapmamasına bakıyordu." (OSO/DG, 14)

bulucu: TS'deki üçüncü anlam için örnek cümle: "Bulucuyum, Kaptan diyor, bana Bulucu Hızır Salim derler, bulunmaz belleniş şeyleri bulurum." (ZS/DTA, 27)

buluculuk: Sözlüğümüzdeki ikinci anlama uygun düşen bir örnek: "Bana kalırsa işinin zevkini, buluculuğunun tadını tam o sırada çıkarıyor, seni öyle güç durumlarda yakaladığı sırada..." (ZS/DTA, 29-30)

bu yaşta bu zekâ hayretlere seza: Halk arasında sık kullanılan bu iğneleyici ibareyi sözlüğümüzde bulamıyoruz. Çok basit bir şeyi, yeni bilen ve açıklayan birine alay yollu söylenen bir ibaredir: "*Resmini hemen gazetelere dağıtıp bastırmalı, altına da, gemi bindirince her şey olduğunu anlayan lostro-*

mo diye de yazmalı.” (ZS/DTA, 33)

çattır-: *TS*'de dokuzuncu ve *huk.* kısaltmasıyla açıklanan bir örnek: “Sorumlu sendin gemide... Demirli gemiyi çattıran adamı kimse istemez gemisinde. Öyle mi?..” (ZS/DTA, 34)

darlık: Sözlüğümüzdeki dördüncü anlama uygun bir örnek cümle: “Ne isterlerse ver, demiri al diye açık kart vermişler elimize. Darlık bu, başka şeye benzemez, nerde bulursan, kaçta bulursan alacaksın...” (ZS/DTA, 28)

deyyus: *TS*'deki ikinci anlama bir örnek: “Ben kızdım mı, deyyus derim, bilirler, aldırılmaz, kızmazlar benim deyyus dememe...” (ZS/DTA, 27)

dolap dön-: Sözlüğümüzde yer almıyor: “Bütün dolabın Hacer'in çevresinde döndüğü, kızı elinden almak için bu iftiranın Yezit İsmail tarafından düzenlendiği apaçıktı.” (AV/MÇ, 191) Anlamını ‘hile yapmak, sahte beyanlarda bulunarak aldatmak’ şeklinde verebiliriz.

dört kulak kesil-: *TS*'de sadece (kulak kesilmek) bulunuyor. Burada yazar, olayı biraz daha pekiştirmek için böyle bir kullanımı yeğlemiştir. ‘Çok dikkatle dinlemek, titizlik göstererek iyice anlamaya çalışmak’ anlamını verebiliriz: “Koğuşun sonunda, battaniyenin üstünde zar atanlar bile oyunu bırakmışlar, dört kulak kesilmişlerdi.” (AV/MÇ, 222)

ehliperde: Bu madde başı sözlüğümüzde bulunmuyor. Anlam olarak ‘namuslu, iffetli’ diyebiliriz: “Alacağı kadının her şeyden evvel ehliperde bir hanım olmasını şart koşmuştu.” (OSO/DG, 4)

geberik: “Bütün piyasa canı burnundan çıkmış geberik eşekten farksız, uyuz mu uyuz.” (ZS/DTA, 24) örnek cümlesiyle geçelim.

hâli firaklı ol-: Sözlüğümüzde yer almıyor: “Hükümlünün eğer kendi ya-tağı, yorganı yoksa hâli pek firaklı olur; karyolanın, yarısı kopmuş telleri üstünde yatar.” (AV/MÇ, 15) Anlamı ‘durumu çok acıklı olmak, zavallı durumda bulunmak’tır.

haraç sızdır-: Sözlüğümüze *argo* kısaltmasıyla alacağımız bir deyim. Anlamı ‘haksız yere, gizlice çıkar sağlamak’ olabilir: “Kendilerine asılan, haraç sızdırmak isteyen biri türerse, o zaman fedailerine iş düşer.” (AV/MÇ, 31)

haraççı: Örnek cümlesi eksik kalmış: “Genellikle, kabadayı besleyen evlere haraççılar pek sokulmazlar.” (AV/MÇ, 31)

hasbelnezake: ‘Nezaket gereği, kibarlık olsun diye’ anlamına gelmekte olan bu tamlamaya *TS* yer vermemiş: “Her birimizi hasbelnezake yaptığı hizmetlerle mahcup ediyordu.” (OSO/DG, 50)

hışır hışır hışırda-: Bu ikilemeyle olan fiilli biçimi de sözlüğümüzde bula-

mıyoruz. Anlamı ‘hışır sesini sürekli çıkararak’ olmalıdır: “Deniz hışır hışır hışırdayıp duruyor altlarında.” (ZS/DTA, 82)

içeri düş-: *TS*’de örneksiz geçilmiş: “İçeri düşenlerin yarıdan çoğu türlü nedenlerden ötürü topluma bağlılıklarını yitiriyorlar, sorumluluklarını unuttuyorlar.” (AV/MÇ, 17) Sözlüğümüz bunu ‘içeriye’ olarak almıştır.

iliğini çek-: “Hiçbir zaman sövmürmeye kalkmaz bak, neme gerek, doğruya doğru, istese iliğini çeker adamın, ama o yola gitmez.” Sözlüğümüzde bu deyim bulunmuyor ancak (iliğini kemirmek) madde içindeki (sövmürmek) ile aynı anlamdadır. (ZS/DTA, 25)

ispiyonluk: *TS*’de bulunmuyor. ‘İspiyon olma durumu’ anlamındadır: “İspiyonluğun bağışlanır bir suç olmadığını bildiği için efkarını çabuk dağıttı.” (AV/MÇ, 85)

kabadayı geçin-: Sözlüğümüzde (kabadayı) madde başı var ama bu iç madde yok. Anlamı ‘kabadayı gibi geçinmeye çalışmak, kabadayı görünümüyle çıkar sağlamaya başvurmak’ olabilir: “Her koğuştta kabadayı geçinen birinden izin almak ve oyun boyunca ona bir pay ayırmak zorunluluğu vardır.” (AV/MÇ, 298)

kapı ardına saklan-: Bu deyim *TS*’de bulunmuyor: “Yaşamasını, eğlenmesini de bilir. Bir eğlenti oldu mu kapı ardına saklanmaz.” (OSO/DG, 19) Anlam olarak ‘utanmak, çekinmek, ar duymak’ diyebiliriz.

keyfe mâyeşa: “Bir de baktım ki sarılmışız... En sonunda keyfe mâyeşa yakalayıp bizi buraya getirdiler.” (AV/MÇ, 92) Sözlüğümüzde yer almayan bu ibareyi başka bir sözlükte buldum. Anlamını ‘nasıl isterse, dilediği şekilde, keyfine göre’ biçiminde verebiliriz. (bk. İ. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 663.)

kıyıbuca: “Bütün sözler, bütün savunmalar gerilemiş, ürkmüş, kıyıbuca sinmişler sindikleri yere.” (ZS/DTA, 34) örneğini verelim.

krank: *TS*’deki ilk anlam için örnek cümle: “Buhar pistonlara yükleniyor, pistonlar harekete geçiyor, krank yatakları canlanıyor yeniden; gemi atılıyor ileri.” (ZS/DTA, 63) Bu örnek cümleyi sözlüğümüzde örneksiz geçilen (krank yatağı) madde içinde de verebilirim.

külhani: Yine örneksiz geçilen bir madde başı: “Söyleyin külhaniler, bu gemiye külhan olalı gördünüz mü benim gibi bi Hamza?” (ZS/DTA, 62)

limon gibi sık-: Bu deyim sözlüğümüzde bulamıyoruz: “Bizim kaptanlığımıza falan aldırın yok, demir kimin elinde kaptan da o, paşa da... Yani diyeceğim, bu Hızır Salim istese beni şimdi limon gibi sıkıp suyumunu çıkarır, bir güzel içer suyumunu.” (ZS/DTA, 28-29)

mapusa düş-: Sadece örneğini verelim: “Onun mapusa düşmesi de, çoğu zaman kötü raslantıların birbirini izlemesi yüzünden olurdu.” (AV/MÇ, 305)

mapusaneye düş-: Sözlüğümüzde bu kelime (mahpushane) olarak verilmiş ama yazar, daha çok halkın kullandığı biçimde yazmış: “Mapusaneye düştükten sonra elini eteğini dünya işlerinden çekmiş, kendini namaza, niyaza vermişti.” (AV/MÇ, 58)

mahcubane: “Safinaz Hanım çenesinin altından kısa bir temennahla mahcubane mukabele etti.” (OSO/DG, 3) Bu örnekte geçen kelimeyi sözlüğümüz (temenna) olarak vermiştir.

minval: *TS*'de örnek bulunmamış: “Askerlik çağını geçirinceye kadar bu minval üzere yaşayacağından şüphesi yoktu.” (OSO/DG, 37) Sözlüğümüzde yer alan (askerlik çağı) madde başı için ayrıca bu örnek kullanılabilir.

nevrestenik: Bu Fransızca sözün anlamı ‘nevrasteniye bağlı, nevrasteni kökenli’dir ve sözlüğümüzde bulunmuyor: “Benim de başımı ağrıtır; fakat benimki tamamen nevrasteniktir.” (OSO/DG, 55)

ölüm ağacı: Sözlüğümüzde bulunmayan bir madde başı daha... Anlamı ‘dağacı’dır: “Sonra da bir gece yattığı hücreden alınarak ölüm ağacına götürüldü.” (AV/MÇ, 60-61)

ölümlerden ölüm beğen: *TS* bu ibareyi almamış; “Ateşçinin sonu kömür olmaktır kuzum, ölümlerden ölüm beğen deseler, derim ki kömür kesileyim anam.” (ZS/DTA, 63) Anlam olarak ‘hangi felaketi, ölüme yol açan olayı seçersen seç’ diyebiliriz.

paçayı kaptır-: Sözlüğümüzdeki ilk anlama uygun bir örnek: “Kız kaçırmağa kalkıştığını, sonra bu işi beceremeyince polise paçayı kaptırdığını söylüyordu.” (AV/MÇ, 325)

piyazcı: “Lütfi hoca Yenicami’deki piyazcı dükkânında karnını doyurduktan sonra Sirkeci kahvelerinden birine girdi.” (OSO/DG, 37) örneğini verip geçelim.

seylâpzede: Sözlüğümüz bu kelimeye yer vermemiş: “Kâh seylâpzedelere iane topluyor, kâh fıkara çocuklarına erzak dağıtıyordu.” (OSO/DG, 52) Anlamı ‘sellerden zarar gören kimse’dir.

sırasında: “Sırasında son derece düzgün laflar ediyor, önemli işlere aklı eriyor, sırasında da edepsizle edepsiz oluyordu.” (AV/MÇ,400) Burada geçen (edepsizle edepsiz ol-) sözlüğümüzde bulunmuyor. Anlam olarak ‘her duruma alışmak, iyiyle de kötüyle de anlaşmak’ verildikten sonra bu örnek aktarılabilir.

sopadan geçir-: *TS* bu deyim almamış. Anlam olarak ‘dayak atmak, döv-mek’ diyebiliriz: “Seni de bizim karı gibi adam akıllı bir sopadan geçirir, ge-lip altı ay da senin için yatarım.” (AV/MÇ, 42)

sotoya düşür-: Sözlüğümüzde (sota) olarak alınan bu madde başının aslı İtalyanca (sotto) olup yazarımız da (soto) biçiminde kullanmıştır: “Burada enayi gibi şunu bunu sotoya düşüreçimize ruhlardan soruverelim.” (AV/MÇ, 44)

soyup soğana çevir-: *TS*’deki ikinci anlam için uygun düşen bir örnek: “Bu sayede cahil hükümlüleri, tutukluları soyup soğana çevirmenin yolunu bulmuştu.” (AV/MÇ, 119)

tahliyecî: ‘Tahliye olacak kimse’ anlamındaki bu madde başına sözlüğümüz yer vermemiş: “Ben sana gösteririm. Nasıl olsa gelecek ayın yirmi beşinde tahliyeciyim.” (AV/MÇ, 46)

tingirdat-: Örneksiz geçilmiş: “Dolapta ut var, bendeniz biraz tingirdatırım, lütfeder misiniz?” (OSO/DG, 4)

tokuşturul-: ‘Tokuşturmak işi yapılmak’ anlamındaki bu kelime sözlüğümüzde bulunmuyor: “Şarkı perde perde yükseldikçe kadehler sık sık tokuşturulmaya başlandı.” (OSO/DG, 4)

vardiyacı: “Biz vardiyacı doğmuşuz vardiyacı ölürüz; bu çıkmasın kafamızdan şeytana uymayalım.” (ZS/DTA, 82) örneğini verip geçelim.

yapamamazlık: “Bu gerçek dramın, bir şey yapamamazlık içinde çırpınan seyircileri öyle kaldılar ortak bir üzüntü dalgası yüzleri dolaştı.” (AV/MÇ, 112) ‘Yapamaz durumda bulunmak’ anlamındadır.

yeşil altın: Doğu Karadeniz bölgesinde 1940’lardan sonra yetiştirilmeye başlanan çay bitkisi için kullanılan bir ibare. Yaş çay çalılarının rengi dolayısıyla bu benzetme yapılmıştır. Yazarımızdan iki örnek aktarayım: “Günü gelmiş bakmışlar ki fidan yeşil, serpilmiş; bizim toprak veriyor. Kağıttaki odur işte, o fidanın verdiği çay... Yeşil altın.” (ZS/DTA, 85) ile “O toprak üzerinde karı, oğul ve koca, ele ele vermiş umut ve yeşil altın denen şu çay, topraklarca uzanan...” (ZS/DTA, 107)

Taradığım kaynaklar:

- Adnan Veli, *Mapusane Çeşmesi*, 3. bs., Bilgi Yayınevi, Ankara 1973, 466 s. (AV/MÇ)
- Orhan Seyfi Orhon, *Düğün Gecesi - Mizah Hiciv Hikâyeleri*, Akbaba Mizah Yayınları: 17, Yeni matbaa, İstanbul 1957, 129 s. (OSO/DG)
- Zeyyat Selimoğlu, *Direğin Tepesinde Bir Adam*, Can Yayınları, İstanbul 1992, 115 s. (ZS/DTA). Bu kitap, 1970 Sait Faik Abasıyanık Öykü Ödülü’nü kazanmıştır.